

МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І МОВНЕ ПЛАНУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються новітні законодавчі ініціативи, скеровані на впровадження української мови як державної в усі сфери публічного життя і перетворення її в ефективний інструмент правовладдя в Україні ХХІ століття. Українська мова як головна ознака ідентичності українського етносу в процесі державотворення стала одним з найважливіших символів національної мобілізації всього українського народу. У суспільстві зростає усвідомлення того, що закон Ківалова-Колесніченка, який став одним з потужних чинників, що викликали в Україні національну кризу, було задумано як знаряддя зовнішньої політики Росії.

Ключові слова: мовне законодавство, мовна політика, мовне планування, державна мова, мова національної меншини, мова корінного народу.

Мовне питання завжди перебувало в центрі українського державотворення і націєтворення. Це закономірно. Попри те, що мова є нематеріальним надбанням особи й нації, вона передається у спадок від покоління до покоління, так само як земля, що є матеріальним надбанням. Зв'язок мови з землею робить її геополітичним маркером — вона вказує на ареал присутності етносу й нації. Мова завжди була одним з найважливіших маркерів етнічних кордонів. В ареальній лінгвістиці й діалектології мовні кордони й сьогодні залишаються науковим поняттям. Порівняно з державним гербом, прапором, гімном, релігією, що також є важливими ознаками національної ідентичності, мова є вбудованим чинником: людина не може повноцінно існувати поза мовою, а мова не може бути безнаціональною. Мова постійно нагадує людині, до якого «племіння» вона належить. Мова спадкується як біосоціальне явище — людина набуває її, образно кажучи, з молоком матері. У багатьох мовах цей зв'язок відображає внутрішня форма соціолінгвістичних термінів на позначення рідної мови: англ. *mother tongue*, гр. *μητρική γλώσσα*, іт. *madrelingua*, нім. *Muttersprache*, фр. *langue maternelle*, ч. *mateřský jazyk*, тур. *anadili*, угор. *anyanyelvnek* і т. ін.

Мова — найважливіший атрибут колективної ідентичності народу, що так само, як і земля, пов'язує покоління мертвих, живих і «ненароджених». Вона є засобом комунікації не лише в синхронному вимірі (тут і сьогодні), а й в історичному: образно кажучи, вона дає змогу говорити з духами предків без перемикання коду і так само без перемикання коду звертатися до прийдешніх поколінь. Мова була в минулому й залишається сьогодні видимим символом національної мобілізації народу. Закон «Про мови в Українській СРСР», прийнятий ще до проголошення державної незалежності України (28 жовтня 1989 р.), став прологом до державної незалежності. Парадоксально, але протягом останніх 25 років найдієвішими захисниками мовних прав державотворчої нації були схвалені у радянські часи закон «Про мови в Українській СРСР» і десята стаття Конститу-

ції України, прийнята Верховною Радою України за активної участі Президента України Леоніда Кучми, який обіцяв надати російській мові статус офіційної¹. З іншого боку, найодіозніший в історії України закон «Про засади державної мовної політики в Україні», відомий також за іменами його авторів Сергія Ківалова і Вадима Колесніченка, є чинним і сьогодні, четвертий рік після того, як зазнала поразки політична сила, що провела його схвалення у Верховній Раді України.

З часу ратифікації Україною Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі Хартія) в Україні триває дискусія щодо того, які положення українського законодавства про мови відповідають європейським принципам, а які їм суперечать². Для європейців мова не національний скарб, а насамперед інструмент правовладдя й державотворення. На відміну від українців, для яких збереження мови є передусім засобом збереження свого національного обличчя, європейський підхід є в першу чергу державоцентричним, і в другу чергу — етно-ідентифікаційним. Мова — важливий інструмент у побудові правової держави. Для того, щоб закон діяв, держава повинна донести його до відома громадян. Якщо людина не розуміє або погано розуміє мову, якою оприлюднено закон, вона не здатна ним керуватися. Державна мова — не лише засіб спілкування держави з громадянином, громадянина з державою, особи з особою, а й видима ознака національної ідентичності. Завдяки такому поєднанню інструментальної і символічної функцій державна мова є потужним засобом об'єднання людей у спільному національному домі. Мови інших етнічних груп, які населяють державу, є етнічними ідентифікаторами відповідних національних меншин. Відомий бельгійський філософ Ф. Ван Парійс, який у розумінні українського слова «народ» уживає два терміни *демос* і *етнос*, наголошує, що об'єднати населення країни в єдиний народ (за термінологією Ф. Ван Парійса, *демос*) можна тільки завдяки спільній мові. Нею кожен може обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес. Однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури³.

Військово-політичне протистояння між Україною і Росією призвело до появи в суспільній свідомості цілком виразних соціолінгвістичних підтекстів: домагання офіційного статусу для російської мови асоціюється з анексією Криму, виправданням російської агресії, загрозою українській державності й національній ідентичності. У суспільстві зростає усвідомлення того, що чинний «Закон про засади державної мовної політики» був і залишається знаряддям російської зовнішньої політики. Українські й зарубіжні ЗМІ неодноразово інформували про те, що міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров разом з федералізацією України та її позаблоковим статусом вимагав надання російській мові статусу офіційної мови в Україні, що викликало негативну реакцію українського Міністерства закордонних справ. В умовах гібридної війни роль мовної політики як компонента і внутрішньої і зовнішньої політики держави стрімко зростає.

Частиною мовної політики є мовне планування — цілеспрямовані зусилля для впливу на поведінку людей щодо засвоєння мовних кодів, їх структури і

¹ У своїй передвиборчій програмі 1994 р. Л. Д. Кучма обіцяв: «Буду виступати за предоставлення руському языку статусу офіційального при сохранении существующего статуса украинского» (<http://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html>).

² Докладніше див.: *Ажнюк Б. М.* Європейські засади мовної політики // *Мовознавство*. — 2016. — № 2. — С. 3–14.

³ *Van Parijs P.* Linguistic diversity as curse and as by-product // X. Arzoz (ed.). *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. — Amsterdam, 2007. — p. 17.

функціональних різновидів⁴. Як уважає відомий американський соціолінгвіст Д. Фішман, мовне планування передбачає «директивне використання ресурсів з метою внесення змін у статус мови або корпус мови для досягнення, з одного боку, нових функціональних параметрів, які вважаються необхідними, а з другого боку, — для підтримки старих функціональних параметрів, які не були забезпечені повною мірою»⁵. Таке розуміння передбачає наявність концептуальних орієнтирів і обґрунтованої мовної ідеології, вимагає наукового аналізу мовної ситуації, прогнозування наслідків запланованих дій, внесення доцільних коректив у ці дії та особливої уваги до механізмів імплементації мовного законодавства⁶. Сьогодні в Україні немає органу для централізованого мовного планування та координації в центрі й на місцях дій владних органів, скерованих на здійснення мовної політики і взаємодію державних органів з інститутами громадянського суспільства. Центральним органом виконавчої влади, що відповідає за мовну політику в Україні, є Міністерство культури України, у складі якого є відділ мовної політики з чотирьох осіб — надто малий ресурс для широкого кола завдань у постколоніальній країні з населенням понад 45 млн. У сучасних умовах без створення в системі виконавчої влади органу, відповідального за імплементацію мовного законодавства, неможливо забезпечити ефективність заходів мовного планування.

На рубежі 2016–2017 років у Верховній Раді України зареєстровано три законопроекти з питань мовної політики: «Про мови в Україні», внесений 19.12.2016 р. народним депутатом Я. В. Лесюком, «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні», внесений 19.01.2017 р. народними депутатами М. Й. Головком, М. В. Матіос, А. Ю. Ілленком, О. І. Осуховським, М. Л. Княжицьким, О. О. Марченком, Ю. В. Левченком, і законопроект «Про державну мову», укладений робочою групою під керівництвом проф. В. А. Василенка при Координаційній раді з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України (так званий громадський законопроект) і внесений 19.01.2017 р. групою з 33-х народних депутатів. На відміну від перших двох, останній з названих законопроектів стосується тільки державної мови й не охоплює застосування інших мов в Україні.

З погляду мовної ідеології зазначені законопроекти мають чимало спільного. Зокрема, вони одноставні з питання статусу мови: єдиною державною мовою є українська — національне надбання українського народу і один з елементів конституційного ладу України. Усі посадові особи органів державної влади, державних установ, підприємств та організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності при виконанні своїх обов'язків і в публічному спілкуванні повинні застосовувати виключно державну мову. Вільне володіння державною мовою посадовими й службовими особами органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних установ, підприємств та організацій, інших суб'єктів господарювання державної і комунальної форм власності є обов'язковою умовою для їх призначення на відповідну посаду й для атестації на посаді. Державна мова є мовою судочинства, нотаріального діловодства, обслуговування населення та надання інформації про товари і послуги і т. ін. Крім спільних рис заз-

⁴ Cooper R. Language planning and social change.— Cambridge, 1989.— P. 45.

⁵ Fishman J. A. Reflections on the Current State of Language Planning // Proceedings of the International Colloquium on Language Planning.— Ottawa, 1987.— P. 409.

⁶ Див.: Jernudd B. H. Two approaches to language planning // Language use, language teaching and the curriculum / V. Bickley (ed.).— Hong Kong, 1990.— P. 53.

начені законопроекти мають ряд суттєвих відмінностей. Розглянемо особливості кожного з них у порядку реєстрації законопроектів.

Законопроект № 5556 «Про мови в Україні», внесений 19.12.2016 р. народним депутатом Я. В. Лесюком.

Важливою інновацією, порівняно з мовним законодавством України попередніх років, є положення ст. 7.1 про те, що володіти державною мовою є обов'язком кожного громадянина України. Ця вимога наводиться в контексті набуття українського громадянства іноземцями і супроводжується деякими іншими застереженнями⁷, що послаблює її імперативний характер. Законопроект № 5556 вводить термінологічну інновацію: поряд з терміном *мови національних меншин* використовується термін *мови корінних народів*. Корінними народами, відповідно до законопроекту, є ті етнічні спільноти, які «споконвіку проживають на території України». Хронологічні рамки поняття «споконвіку» на підставі закону встановити неможливо, і тому термін *мови корінних народів* неминуче викликатиме труднощі в правозастосуванні. У міжнародній юридичній практиці термін *корінні народи* (англ. indigenous peoples, фр. peuples autochtones) звичайно використовується для позначення народів, які зберегли залишки первісної соціальної організації та економічного й культурного життя і цим відрізняються від представників сучасної цивілізації. Зокрема, в «Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів», затвердженій резолюцією № 61/295 Генеральної Асамблеї ООН 13 вересня 2007 р., зазначено: «Корінні народи мають право зберігати та укріплювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони цього бажають (виділено нами. — Б. А.), на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави»⁸ (ст. 5). Це положення означає, що корінні народи, якщо вони цього бажають, мають право залишатися поза політичним, економічним, соціальним та культурним життям держави. Як показує контекст декларації та загальна практика використання терміна *корінні народи* в етнології, фольклористиці, політології, демографії та інших соціальних і гуманітарних дисциплінах, його значення близьке за змістом до таких слів і висловів, як *аборигени, тубільці, автохтонне населення* і т. ін. З урахуванням зазначеного застосування цього терміна щодо державотворчого народу, зокрема в ст. 4 зазначеного закону («Найбільш чисельним корінним народом України є українці»), є недоречним. Положення ст. 4.7 про те, що діалекти української мови не є мовами корінних народів, також некоректне з формальних (очевидно, що діалекти не є мовами) і змістових (неправомірність застосування терміна *корінний народ* до української мови) причин.

У статтях 2, 9, 16, 17, 18, 19, 23, 28, 29 уживається термін *іноземна мова*. З тексту закону не зрозуміло, які мови в Україні є іноземними: всі крім української й кримськотатарської чи всі крім мов національних меншин (тоді угорська, румунська, польська, німецька та ін. — не іноземні).

Аналізований законопроект вигідно відрізняється від інших увагою до кримськотатарської, мови. Щоправда, пропозиція про надання кримськотатарській мові статусу офіційної мови в межах Автономної Республіки Крим, як пропонує

⁷ Наприклад, у ст. 7.2 зазначено, що при набутті громадянства умова обов'язкового володіння державною мовою не поширюється на осіб, «які мають визначні заслуги перед Україною або становлять державний інтерес для України, у встановленому законом порядку проходять військову службу у Збройних Силах України і нагороджені державною нагородою».

⁸ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156.

ст. 4.3, є передчасною, оскільки ні працівники державного апарату й органів са-моуправління, ні представники кримськотатарської етнічної спільноти не спро-можні сьогодні забезпечити виконання такої норми.

Згідно з законопроектом № 5556, в офіційному спілкуванні з посадовими особами державних органів і установ та органів і установ місцевого самовряду-вання, якщо не менше ніж третина жителів відносить себе до корінних народів або національних меншин, громадяни поряд з державною мовою можуть вико-ристовувати мови (мову) цих корінних народів або національних меншин. Якщо не менше ніж третина жителів відносить себе до корінних народів або націона-льних меншин, у засіданнях органів місцевого самоврядування можуть вико-ристовуватися мови відповідних меншин (із забезпеченням синхронного пере-кладу виступів державною мовою), адміністративні послуги можуть надаватися державною мовою чи мовами (мовою) корінних народів або національних мен-шин на побажання тих, хто звертається за отриманням таких послуг (ст. 11).

У ст. 2. п. 2 українській мові відведено роль, яку в СРСР виконувала російська мова, а саме: закон ставить одним із завдань «утвердження української мови як мови міжнаціонального спілкування в Україні». У часи СРСР політтехнологи то-талітарного режиму використовували ідеологічне кліше *мова міжнаціонального спілкування* як пропагандистський замітник поняття «державна мова». У вільно-му суспільстві вибір мови спілкування між особами, що належать до різних націо-нальностей, не потребує участі державних інститутів; він відбувається за згодою сторін у кожному конкретному випадку. У більшості держав мовою-посередни-ком є основна мова держави, незалежно від того, має вона статус державної або офіційної мови чи не має, а є такою де-факто (наприклад, чеська у Чехії, англій-ська у США і т. ін.). На постколоніальному просторі роль мови-посередника часто виконує мова колишньої метрополії (наприклад, російська мова у спілкуванні білоруса й азербайджанця, грузина й литовця і т. ін., французька у спілкуванні франкомовного канадця й сенегальця і т. ін.). Роль *lingua franca* може виконувати будь-яка мова, якою володіють співрозмовники.

Важливі інновації передбачено у сфері ЗМІ. Зокрема, телеканали й радіо-станції, незалежно від форми власності, повинні здійснювати загальнонаціона-льне мовлення українською мовою, а при використанні під час ефіру іншої мови подавати український синхронний переклад. У визначених законами місцях по-ширення й використання мов корінних народів або національних меншин теле-канали й радіостанції можуть також використовувати мови корінних народів або меншин. Державна та комунальна преса повинна видаватися державною мо-вою. У місцях поширення й використання мов корінних народів або меншин ко-мунальні ЗМІ мають виходити українською мовою, а також можуть видаватися відповідними мовами корінних народів або меншин. Щонайменше дві третини тиражу видань друкованих засобів масової інформації приватної форми влас-ності має видаватися українською мовою. Трансляція іноземного аудіовізуаль-ного продукту має здійснюватися з дублюванням чи озвученням українською мовою.

Положення ст. 25.3, про те, що «іноземні топоніми зазначаються україн-ською мовою у транскрипції з мови оригіналу», суперечить мовній практиці й нормам правопису. Насправді іноземні власні назви передаються українською мовою кількома способами: шляхом транскрипції (Бордо, Солт-Лейк-Сіті), транслітерацією (Дублін, Арканзас, Гавр), калькуванням елементів власної назви (Велике Солоне Озеро, Новий Орлеан), традиційними відповідниками (Відень, Париж, Шотландія). Деякі власні назви зазнали морфологічної адаптації до

української мови (Темза, пор. англ. Thames; Краків, пор. п. Krakw; Чорногорія, пор. серб. Црна Гора і т. ін.).

На відміну від мовного законодавства України попередніх років аналізований проект містить ряд положень, де згадується англійська мова, зокрема ст. 15.3. про написи назв органів влади, політичних партій, громадських організацій, інших організацій на вивісках і бланках («разом з українською мовою можуть виконуватися англійською мовою»), ст. 17.2 про захист дисертацій на здобуття наукових ступенів («проводиться українською мовою і може бути проведений англійською мовою»). Останнє положення видається спірним: при захисті дисертації англійською мовою ті члени спеціалізованих рад та інших атестаційних органів, які не володіють англійською, не зможуть сприймати зміст роботи та брати участь у дискусії і фактично опиняться поза межами атестаційного процесу.

Законопроект № 5669 «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні», внесений 19 січня 2017 р. народними депутатами М. Й. Головком, М. В. Матіос, А. Ю. Ілленком, О. І. Осуховським, М. Л. Княжицьким, О. О. Марченком, Ю. В. Левченком.

У законопроекті № 5669 також є низка термінологічних суперечностей. Зокрема, не наведено визначення, які мови належать до категорії мов корінних народів. Це робить малопридатним визначення іноземної мови, що дається в ст. 2: «Будь-яка інша мова, що застосовується в Україні, окрім української мови як мови титульної нації та мов інших корінних народів України, для цілей цього Закону є іноземною мовою». Поряд з терміном *мова національної меншини*, який здавна використовується в українському мовному законодавстві, автори проекту пропонують термін *регіональна (міноритарна) мова*: «Регіональною (міноритарною) мовою в Україні є мова, відмінна від української та яка традиційно застосовувалася в межах території України громадянами України, що становлять кількісно меншу групу, ніж решта населення України». Прототипом цього визначення є невдала дефініція подібного терміна (*регіональна або міноритарна мова*) в Європейській хартії регіональних або міноритарних мов. Внутрішня суперечливість дефініції в тому, що група, яка є кількісно меншою, ніж решта населення (наприклад 49,9%), може кількісно переважати кожну з груп, які входять у сукупність «решта населення» (у нашому прикладі в 50,1 %) і всупереч своїй назві «міноритарна» така група фактично може бути мажоритарною групою. Так само, як і в проекті № 5556, аналізований текст містить положення про те, що діалекти та говірки не є мовами (ст. 2.3), яке видається недоречним і надлишковим.

З тексту законопроекту слід розуміти, що мови корінних народів не належать до мов національних меншин, оскільки «мовою національної меншини України є іноземна мова, яку громадяни України, що за своїм етнічним походженням не є українцями, історично та упродовж багатьох поколінь застосовували в Україні як свою материнську мову» (ст. 2.2), а поняття «іноземна мова», згідно зі ст. 2.1, не охоплює мови корінних народів. Це важливо, тому що, згідно зі ст. 2.4 зазначеного проекту, «держава забезпечує захист та підтримку мов національних меншин та регіональних (міноритарних) мов в Україні відповідно до Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської Хартії регіональних або міноритарних мов». Вказівки на мови корінних народів у зазначеній статті проекту немає, отже, вони не отримують захисту й підтримки держави.

У законопроекті № 5669 передбачено, що заходи, спрямовані на захист і підтримку мов національних меншин і регіональних (міноритарних) мов⁹, застосовуються за умови, якщо кількість осіб — носіїв відповідної мови становить 30 відсотків і більше від чисельності населення територіальної громади. З тексту не зрозуміло, хто є носіями зазначених мов: ті, хто визнають відповідну мову як рідну чи лише ті, хто здатні розуміти і/або говорити цією мовою. Якщо визначати носіїв мови тільки за рівнем мовної компетенції, мовні права значної частини жителів України, зокрема носіїв так званих загрожених мов, залишаться поза сферою дії закону.

Загальною вадою законопроекту № 5669 є недостатня впорядкованість термінології, зокрема застосування термінів-дублетів, у яких варіативний елемент терміна зазначено в дужках: *державна (офіційна) мова* і *регіональна (міноритарна) мова*. Створюється враження еквівалентності й взаємозамінності термінів-дублетів, що не відповідає дійсності¹⁰. У різних статтях закону використовуються близькі за змістом (імовірно ідентичні в контексті закону) терміни *материнська мова* (ст. 2.2, ст. 7.2) і *рідна мова* (ст. 21.1). Термінологічна невпорядкованість закону робить його вразливим з погляду юридичної визначеності і загальної юридичної культури.

Подібно до законопроекту № 5556, в аналізованому проекті сформульовано завдання «утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування і порозуміння в Україні» (ст. 3.1.5). Як зазначалося вище, такий підхід є відлунням радянської пропагандистської методології і не відповідає європейським засадам мовної політики і мовного планування¹¹.

Важливим засобом утвердження символічної цінності мови як визначального складника національної ідентичності є положення ч. 8 ст. 1 про те, що публічне приниження чи зневаження української мови є протиправним діянням, тожним порузі над державними символами України, і карається відповідно до закону.

У минулому українське мовне законодавство не торкалося питання про співвідношення мовних прав і обов'язків громадян. Однією з концептуальних інновацій аналізованого закону є положення ст. 5.1 про те, що «кожний громадянин України зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства». З іншого боку, обов'язком держави є забезпечити кожному «можливості оволодіння українською мовою через систему закладів дошкільної, загальної шкільної та вищої освіти». Ст. 5.4 містить перелік посад, займання яких потребує вільного володіння українською мовою, підтвердженого спеціальним атестаційним документом (державним сертифікатом). Ця вимога стосується посадовців органів влади всіх рівнів, державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування, адвокатів, нотаріусів, працівників державних і комунальних підприємств і т. ін. Завдяки цій вимозі наповнюються реальним змістом положення ст. 3 (у ній перелічуються завдання закону), зокрема про «утвердження української мови як державної на всій території України у всіх публічних сферах суспільного життя». Чинний закон «Про засади державної мовної політики», зокрема ст. 6 п. 2, ставить аналогічні завдання («українська мова як державна мова обов'язково застосовується на всій території України

⁹ У цьому положенні так само немає вказівки на мови корінних народів.

¹⁰ Докладніше див.: Ажнюк Б. М. Статус мови: соціолінгвістичний зміст терміна // Акцентологія, етимологія, семантика : До 75-річчя акад. НАН України В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 673–685.

¹¹ Див. докладніше: Ажнюк Б. М. Європейські засади мовної політики. — С. 3–14.

при здійсненні повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, <...> держава сприяє використанню державної мови в засобах масової інформації, науці, культурі, інших сферах суспільного життя»), але практичних кроків для їх реалізації не пропонує.

Конкретний характер заходів, націлених на реалізацію основних положень законопроекту, вигідно відрізняє проект № 5669 від проекту № 5556. Зокрема, згідно з проектом № 5669 запроваджуються інститут Уповноваженого із захисту державної мови, мов національних меншин, регіональних (міноритарних) мов і Національна комісія зі стандартів державної мови, яка утворює Центр української мови і Термінологічний центр української мови. До повноважень Національної комісії зі стандартів державної мови належить затвердження правопису української мови, стандартів транскрибування й транслітерації, стандартів української термінології; визначення вимог до рівнів володіння українською мовою для призначення на посади, для набуття громадянства України, для працевлаштування іноземців тощо. Комісія має право подавати пропозиції Кабінету Міністрів України щодо внесення змін до законодавства, пов'язані зі збереженням, захистом і розвитком української мови. Завданням Центру української мови є перевірка та вдосконалення рівня володіння українською мовою, організація відповідних іспитів і видання сертифікатів, забезпечення навчання з метою підготовки до відповідних іспитів, надання методичних рекомендацій, підготовка посібників і т. ін. Уповноважений із захисту державної мови, мов національних меншин, регіональних (міноритарних) мов здійснює контроль за виконанням мовного законодавства, подає пропозиції Кабінетові Міністрів України щодо внесення змін до мовного законодавства, звертається з поданням до Генеральної прокуратури України з викладенням фактів, що ймовірно містять ознаки порушень мовного законодавства, розглядає скарги з питань, які стосуються мовної політики, приймає рішення про здійснення мовної експертизи щодо недотримання стандартів української мови і т. ін.

Згідно з аналізованим законопроектом (подібно до проекту № 5556), загальнонаціональні телеканали й радіостанції будь-якої форми власності повинні мовити українською мовою 100 % ефірного часу, а всі передачі, створені іноземною мовою, повинні бути озвучені українською мовою. Громадські та комунальні телеканали й радіостанції територіальних громад можуть мовити на певні регіони мовою національної меншини не більше 50 % ефірного часу. Державна й комунальна преса повинна видаватися українською мовою. Органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, національні культурні товариства можуть видавати пресу також мовою національної меншини або відповідною регіональною (міноритарною) мовою. Видання приватної преси іноземною мовою (поряд з українською) можливе, якщо наклад іноземною мовою не перевищує 15 % загального накладу (ст. 33.5). Виробництво фільмів коштом державного бюджету має відбуватися виключно українською мовою. Іноземні фільми, які розповсюджуються та демонструються в Україні, мають бути дубльовані українською мовою.

Одним з недоліків аналізованого проекту є брак юридичної визначеності положення про те, що «вульгаризація української мови та змішування її з іншими мовами мають наслідком відповідальність, установлену цим Законом»¹². Незрозуміло, за якими критеріями слід діагностувати явища вульгаризації: вживання

¹² Вислів «вульгаризація української мови та змішування її з іншими мовами» є також складовою частиною ст. 3.1.в, 55.2 і 60.1.

обсценної лексики, лайливих слів, неконтрольований наплив іншомовних запозичень (з якоїсь конкретної мови чи з будь-яких мов), діалектизмів, елементів просторіччя і суржику і т. ін. Немає також пояснення, що таке змішування української з іншими мовами, в яких функціональних сферах і на яких рівнях мовної системи воно забороняється.

Законопроект № 5670 «Про державну мову» укладений робочою групою під керівництвом проф. В. А. Василенка при Координаційній раді з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України, внесений 19.01.2017 р. групою з 33-х народних депутатів.

На відміну від двох попередніх, цей законопроект стосується лише державної мови і не регулює використання інших мов. Як зазначено в статтях 10, 17, 19, використання мов національних меншин має регулюватися законом України «Про права осіб, що належать до національних меншин». Законопроект № 5670 має багато спільного з проектом № 5669, оскільки їх прототипом був проект, зареєстрований ще 10.01.2013 р. під № 1233, серед розробників якого були Сергій Головатий та Оксана Сироїд¹³, з подальшим внесенням до нього суттєвих змін і доповнень. Законопроект № 5670 зобов'язує кожного громадянина України володіти українською мовою як мовою свого громадянства, подає перелік посад, займання яких потребує вільного володіння державною мовою, запроваджує інститут Уповноваженого із захисту державної мови, Національну комісію зі стандартів державної мови, Центр української мови і Термінологічний центр української мови. Відповідно до ст. 51 створюється служба мовних інспекторів з широким колом повноважень, підпорядкована уповноваженому із захисту державної мови. За невиконання вимог закону запроваджуються штрафи від 200 до 400 неоподатковуваних мінімумів із зростанням до 700 неоподатковуваних мінімумів при повторному порушенні (розділ VIII. Перехідні положення).

Одним з найважливіших розділів мовного законодавства завжди була сфера освіти. Згідно з законопроектом № 5670 (ст. 17), мовою навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах є державна мова. У загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовою національної меншини навчально-виховний процес, поряд з державною, здійснюється також мовою відповідної національної меншини в порядку, визначеному законом України «Про права осіб, що належать до національних меншин». У вищих навчальних закладах мовою освітнього процесу є державна мова. Відповідно до ст. 17. п. 6. «вищий навчальний заклад має право прийняти рішення про викладання однієї чи кількох дисциплін англійською та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу, забезпечивши при цьому знання здобувачами вищої освіти відповідної дисципліни державною мовою». Англійській мові відведено особливе місце, незалежно від того, чи буде вона й надалі залишатися однією з мов Європейського Союзу. Незрозуміло, чому автори проекту вважають доцільним використовувати в навчальному процесі таке широке коло мов (24 мови), які мають різний ступінь поширеності у світі. Частина з них є мовами національних меншин України (болгарська, грецька, польська, німецька, румунська, словацька, угорська¹⁴), інші не представлені в Україні відповідними національними меншинами (англійська, голландська, данська, естонська, ірландська, іспанська, іта-

¹³ Див.: *Марусик Т.* Нові мовні законопроекти: тест для української еліти. — <http://language-policy.info/2017/04/novi-movni-zakonoproekty-test-dlya-ukrajinskoji-elity/>.

¹⁴ Їхні права захищені ратифікованою в Україні Європейською хартією регіональних або міноритарних мов.

лійська, латиська, литовська мальтійська, португальська, словенська, хорватська, чеська, фінська французька, шведська). У законопроекті ставиться завдання забезпечити знання дисципліни, яка викладається офіційною мовою Європейського Союзу, також державною мовою України. Для виконання такого завдання потрібні паралельні підручники та інші навчально-методичні матеріали, виконані українською та іноземною мовами, що потребуватиме значних матеріальних і людських ресурсів. Викликає також сумнів доцільність використання мов Європейського Союзу при оформленні й захисті дисертацій і публікації результатів наукових досліджень, як пропонує ст. 18, адже в науковому обігу питома вага міжнародних мов (англійської, іспанської, німецької, французької) незрівнянно більша, ніж інших мов з наведеного переліку.

Подібно до проекту № 5669, усі телеканали й радіостанції, незалежно від форми власності, повинні мовити державною мовою, а всі іншомовні передачі мають дублюватися державною мовою. Тривалість іншомовних телерадіопрограм і передач для задоволення потреб національних меншин не може перевищувати 10 % часу добового мовлення, для регіональних і місцевих — 20 %. Преса повинна видаватися державною мовою, можливе видання двох чи більше мовних версій, одна з яких виходить державною мовою. При цьому наклад української мовної версії має становити не менше 50 % сукупного накладу всіх мовних версій. Держава може обмежувати ввезення в Україну книжкових видань іншими мовами. У кожній книгарні книжки державною мовою мають становити не менше половини від загальної кількості найменувань. Українські й іноземні фільми повинні демонструватися українською мовою. Кінотеатри можуть демонструвати іноземні фільми мовою оригіналу з українськими субтитрами за умови, що кількість сеансів таких фільмів перевищує 10 % від загальної кількості сеансів фільмів у кінотеатрі за місяць.

Законопроект № 5670 не позбавлений недоліків та недоглядів. Так само, як і в проекті № 5669, у ньому недоречно дублюється прикметниковий компонент у складі терміна на позначення статусу мови — державна (офіційна) мова (ст. 1.1.1). Він ставить завдання «утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування і порозуміння в Україні» (ст. 1.1.2) і не дає відповіді на питання, що слід розуміти під запобіганням вульгаризації української мови та змішування її з іншими мовами, яке згадується в ст. 3.1.6.г. Зважаючи на необхідність забезпечення мовних прав носіїв як державної, так і інших національних мов, доречно було б розширити компетенцію Уповноваженого із захисту державної мови на мови національних меншин, як це передбачено в законопроекті № 5669.

У тексті законопроекту є деякі недоречності технічного характеру. Зокрема, важко визнати обґрунтованим і доречним положення ст. 35.1 про те, що власна назва Верховна Рада України «не перекладається іншими мовами, а передається іншими мовами за допомогою літер їх абетки відповідно до звучання українською мовою». Закон України не має бути посібником з перекладу для мов світу. У міжнародній практиці відомі різні способи відтворення іноземними мовами власних назв найвищих органів влади. Наприклад, назва шведського парламенту Ріксдаг (шведською Riksdag) перекладається німецькою мовою як Der Schwedische Reichstag (буквально «шведський Рейхстаг»), португальською Parlamento da Suécia (буквально «парламент Швеції»), іспанською El Riksdag (транскрибована форма шведського слова), чеською Říšský sněm (буквально

«імперський парламент») і т. ін. У кожній країні перекладають ту чи іншу назву відповідно до норм і традицій своєї національної мови.

Унаслідок консультацій і перемовин між ініціаторами законопроектів № 5669 і № 5670 в Верховній Раді України 09.06.2017 р. групою з 75 народних депутатів зареєстровано під № 5670-д оновлену версію так званого «громадського законопроекту» № 5670. Відмінності цього оновленого варіанта законопроекту стосуються насамперед роботи ЗМІ, друкованих засобів масової інформації, книговидавництва й книгорозповсюдження.

Зокрема, ст. 20 «Державна мова у телебаченні та радіомовленні» доповнено положенням про те, що програми телерадіоорганізацій закордонного мовлення можуть ретранслюватися на території України тільки за умови виконання вимог ч. 6 ст. 20 щодо мінімального обсягу мовлення державною мовою. Науково-просвітницькі передачі, виконані однією або кількома офіційними мовами Європейського союзу, можуть ретранслюватися виключно з використанням звукового ряду, в якому використовуються зазначені мови або українська мова. Статтю 21 «Державна мова в друкованих засобах масової інформації» доповнено положенням про те, що в кожному місці розповсюдження друкованих засобів масової інформації друковані засоби масової інформації українською мовою мають становити не менше 50 % назв друкованих засобів масової інформації, що розповсюджуються в цьому місці.

12 квітня 2017 р. до Верховної Ради внесено проект «Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні» (реєстр. № 6348). Згідно з цим законопроектом, визнання території села, селища та міста місцем компактного проживання національних меншин має бути віднесено до компетенції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин на підставі відповідного рішення сільської, селищної, міської ради.

У місцях компактного проживання національної меншини місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування поряд з державною мовою може використовуватися мова цієї національної меншини для проведення засідань, заходів, зустрічей і робочого спілкування. Орган місцевого самоврядування відповідного села, селища, міста зобов'язаний забезпечити переклад державною мовою засідання, заходу або зустрічі на вимогу хоча б одного учасника засідання, заходу або зустрічі.

Особам, які належать до національних меншин, гарантуються право на навчання мовою відповідної меншини поряд з державною мовою в державних і комунальних дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах за умови, що таке бажання у місцях компактного проживання виявила кількість осіб, достатня для можливості його задоволення, а також право на вивчення мови відповідної меншини в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

У дошкільній освіті мова національної меншини може застосовуватися поряд з державною мовою «за умови, що таке бажання у місці компактного проживання виявила кількість осіб, достатня для можливості його задоволення». За такої ж умови можуть здобути своєю мовою загальну середню освіту в державних та комунальних навчальних закладах особи, які належать до відповідних національних меншин.

При цьому в початковій школі державна мова викладається в обсязі, достатньому для подальшого опанування державною мовою навчальних предметів і

курсів в основній та старшій школах. В основній школі обсяг викладання предметів і курсів державною мовою не може бути меншим за обсяг викладання мовою національної меншини; предмети зовнішнього незалежного оцінювання обов'язково викладаються державною мовою. У старшій школі обсяг викладання предметів державною мовою має становити не менше 80 % від усіх предметів.

У місцях компактного проживання осіб, які належать до національних меншин, мова відповідної національної меншини може використовуватися в проведенні культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів, нею можуть демонструватися фільми, в комунальних музеях може наводитися інформація про музейні предмети (поряд з державною мовою). Телерадіоорганізації місцевої категорії можуть здійснювати мовлення також мовою національної меншини (поряд з державною мовою), за умови, що обсяг цього мовлення не перевищуватиме 20 % ефірного часу. Зовнішня реклама в межах території відповідного села, селища, міста поряд з державною мовою може бути виконана мовою національної меншини.

23 травня 2017 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», що встановлює на телебаченні обов'язкові щотижневі квоти передач і фільмів українською мовою: 75 % державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60 % — для місцевих та 75 % для програм новин. За невиконання мовних квот передбачено штраф у розмірі 5% загальної суми ліцензійного збору. Прийняттю цього закону передувала низка подій. 6 вересня 2016 р. Президент України Петро Порошенко з трибуни Верховної Ради звернувся до власників і топ-менеджерів телевізійних каналів із закликом збільшити частку української мови в ефірі. 27 жовтня 2016 р. народні депутати Микола Княжицький і Вікторія Сюмар зареєстрували законопроект № 5313 «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», запропонувавши встановити на телебаченні квоту 75 % передач і фільмів українською мовою. Цей законопроект 16.03.2017 р. було схвалено Верховною Радою України в першому читанні. Наступного дня, 17 березня 2017 р., медіахолдинг «Інтер Медіа Груп» висловив офіційну позицію щодо законопроекту про мовні квоти, стверджуючи, що він порушує права російськомовних громадян України та носіїв інших регіональних мов і завдасть шкоди розвитку українського телебачення через неможливість створювати в достатньому обсязі якісний контент українською мовою чи робити якісний дубляж. Попри спротив значної частини підприємців-медійників Верховна Рада України прийняла закон, а Президент України підписав його.

Тривалий час українська влада вела обережну й нерішучу мовну політику. Проте зміни в суспільній свідомості впливають і на позиції ключових політичних гравців. Потужним каталізатором мовної політики стала діяльність недержавних організацій, що присвятили свою діяльність захисту мовних прав українців, зокрема таких як Координаційна рада з питань захисту української мови при КМО «Меморіал» ім. В. Стуса, громадський рух «Не будь байдужим!», Центр міжнародного захисту прав людини Національного університету «Кієво-Могилянська академія», громадська ініціатива «Переходь на українську», громадянський рух «Простір свободи», ініціатива захисту прав україномовних «І так поймут!», громадянський рух «Бойкот російського телерадіопродукту», громадянський рух «Відсіч», громадська організація «Незалежні» і цілий ряд інших. За участі представників громадських організацій, університе-

тів та академічних інститутів при Міністерстві культури України 8 червня 2016 року (наказ № 404) створено Координаційну раду з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України. При Координаційній раді діє робоча група з мовного законодавства під керівництвом проф. В. А. Василенка, яка підготувала текст законопроекту «Про державну мову», згодом зареєстрованого в Верховній Раді України під № 5670.

Судячи з прийняття Кабінетом Міністрів України 26 квітня 2017 року постанови № 301 «Про організацію проведення атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою» і ухвалення закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», влада реагує на ініціативи громадськості і цим готує ґрунт для можливих подальших заходів з реалізації тих завдань, які визначені в розглянутих вище законопроектах. Це підвищує шанси на прийняття в 2017–2018 рр. мовного закону, який уперше в історії українського мовного законодавства може дати дієвий механізм поширення української мови як державної на всі сфери суспільного життя. Попри окремі дискусійні положення, термінологічні неточності й редакційні недогляди розглянуті законопроекти загалом відповідають європейським засадам мовного планування і є основою, на якій може будуватися мовна політика сучасної України.

V. M. AZHNIUK

LANGUAGE LEGISLATION AND LANGUAGE PLANNING IN CONTEMPORARY UKRAINE

The paper discusses recent legislative initiatives aimed at creation of the effective mechanism of introduction of Ukrainian as a state language into all spheres of public life and making it an effective rule of law instrument in the 21-st century Ukraine. The Ukrainian language, as a visible token of Ukrainian ethnic identity, in the process of nation building has become one of the major symbols of national mobilization of the Ukrainian people as a whole. There is growing awareness in society that the Kivalov & Kolesnichenko law which still maintains in force was designed as an instrument of Russian foreign policy and became one of the powerful factors that provoked national crisis.

Key words: language legislation, language policy, language planning, state language, national minority language, indigenous language.